

O'QUVCHILAR FIKRLASH QOBILIYATINI O`STIRISH USULLARI

P.f.n. Q.M.Yadgarov

G.Nurmatova magistr

Yangilangan ta'lim mazmuni asosida yaratilgan darsliklarda tilshunoslikning hamma bo'limlariga mo'ljallangan mashg'ulotlarda darslar ta'rif, qoida bilan boshlanmasdan, ya'ni o'quvchilarga bilimlar tayyor holida berilmasdan har bir mavzu uchun mo'ljallangan topshiriqlar tahlili bilan boshlanadi. Mana shu o'rinda o'qituvchi mahorati, qobiliyati, uquvi namoyon bo'ladi. Bu jarayonda bir faoliyat usulidan bosqichma-bosqich ikkinchi faoliyat usuliga o'tishi, ya'ni kuzatishdan umumiy xususiyatlari asosida guruhlashga, takrorlashdan o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash asosida umumlashmalar shakllanadi. Shundagina berilgan topshiriqlar til hodisalarining mohiyatini ochishga xizmat qiladi.

Ma'lumki, so'z ma'nolari uning tarkibidagi sema (ma'no qirralari)larni kuzatish, farqlash, qiyoslash orqali uning ma'nolaridagi umumiylik aniqlanadi. Bu jarayonda o'qituvchining ijodkorligi asosida tashkil etilgan munozara darslari eng maqbul usullardan biri sanaladi. Ko'p ma'noli so'zlar ustida ishlashda so'zlarning ma'no nozikliklarini farqlash, ulardan nutqda foydalanish uchun **suv** so'zini misol keltiramiz.

“Suv” leksemasining semalarini aniqlash orqali so'z ma'no taraqqiyoti aniqlanadi, o'quvchilar tafakkuri rivojlanadi. Bunga o'xshash so'zlarda mavjud bo'lgan umumiy va xususiy ma'no nozikliklarini **suv** umumiy mavzusida jamlangan ma'nolarni aniqlash orqali ham o'quvchilar fikrlash qobiliyatini o'stirish mumkin. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilarga quyidagicha murojaat qiladi:

- Suv umumiy mavzusiga qanday so'zlar kiradi?
- Irmoq, jilg'a, ko'l, dengiz, okean, botqoq, baliq, buloq, soy kabi.

Bu so'zlar aniqlangandan keyin ular bir-biriga qiyoslash, solishtirish orqali har biriga xos umumiy va xususiy belgilar aniqlanadi.

O'quvchilar bu so'zlarning umumiy belgisi sifatida **suvning yerni o'yib oqishi, qirg'oqqa ega bo'lishi, to'lqinlanishi** kabilarni ko'rsatishi mumkin.

O`qituvchi bu belgilar vositasida bu so`zlarning aloqadorlik mundarijasini so`raydi: **jilg`a, irmoq, soy, daryo, ko`l, dengiz, okean** so`zlari **suv, qirg`oq(sohil), baliq, to`lqin** semalari bilan umumiy belgi asosida birlashishini, semantik maydon hosil qilishni aytishadi. **Suv** semasining etakchilik qilishi ta`kidlanadi.

Shuni ham aytish kerakki, o`quvchilar yuqoridagi xulosaga kelishga qiynalsa, o`qituvchi yordamlashishi zarur.

Shundan so`ng mazkur so`zlarning o`ziga xos xususiyatlarini topish uchun: “**Jilg`a, irmoq, soy, daryo,** so`zlari **ko`l, dengiz ,okean** so`zlaridan qanday tomonlari bilan farq qiladi?” degan savol o`rtaga tashlanadi.

Bu so`zlar bitta umumiy mavzuga birlashsa-da, bir-biridan o`zidagi suvning oqib turishi yoki turg`unligiga ko`ra keskin farqlanishini o`quvchilar aytishadi. Shuning uchun ham birinchi guruhdagi so`zlar **oqmoq**, ikkinchi guruhdagilar esa **turmoq** fe`llari bilan semantik-sintaktik aloqa qilishi haqidagi xulosaga kelishadi. Misol: Sangzor daryosi shovullab **oqayapti**.// Aydarko`l ko`z oldimizda jilvalanib **turibdi**.

Yuqoridagi so`zlarning har birining xos tomonlarini aniqlash uchun “ **Xatoni toping**” o`yinini o`tkazish mumkin. Buning uchun: Ko`l jimirlab oqardi, jilg`ada to`fon turdi, soyda kema qatnovi to`xtadi, irmoqda delfinlar to`dasi ko`rindi gaplaridagi xato o`rinlarni topishni buyuradi.

O`quvchilar ko`lda suvning turg`un bo`lishini, jilg`ada to`fon bo`lmasligini, soyda kema qatnamasligini, irmoqda delfinlar yashamasligini ta`kidlashganlaridan keyin ularni bir-biridan ajratib turuvchi asosiy belgi - hajm ekanligi aniqlanib, so`zlardagi quyidagicha ketma-ketlik munosabati mavjudligi ochib beriladi: **jilg`a – irmoq – soy – daryo - ko`l - dengiz - okean**. Bu munosabatlarda real borliq ifodalini layotganligi tushuntiriladi.

Shundan so`ng, fikr taraqqiyotining mantiqiy davomi sifatida o`qituvchi uch yoki to`rtta so`zni doskaga bir necha ustunga bo`lib yozadi. Har bir ustunga bittadan o`quvchi chiqib, yozilgan so`zlardan qo`shma ot yasab, ma`nolari izohlanadi.

Ko`l	daryo	buloq
Aydarko`l	Sirdaryo	Muzbuloq
Issiqko`l	Amudaryo	Mullabuloq
To`rtko`l	Qashqadaryo	Tomchibuloq
Sho`rko`l	Surxondaryo	Sho`rbuloq
Oyko`l	Qoradaryo	Oqbuloq

Bu ustunlar to`rtta bo`lsa ham bo`ladi. Bunda sinf komandalarga bo`linsa yanada yaxshi bo`ladi. Yuqoridagi so`zlarning (jilg`a, irmoq, soy, daryo, ko`l, dengiz, okean kabi) har birini qatnashtirib qo`shma so`zlar tuzdirish mumkin.

Doskadagi so`zlarni o`quvchilar quyidagicha izohlashi mumkin: Suvi sho`r bo`lgani uchun Sho`rko`l, Aydar cho`lida ko`l hosil bo`lgani uchun Aydarko`l (1), ko`rinishi chiroyli bo`lgani uchun Issiqko`l (2), atrofi o`ralgan qishloq qo`rg`on bo`lgani uchun To`rtko`l (3), oyga o`xshagan ko`l Oyko`l, sirli daryo Sirdaryo, Amudaryo qadimda O`kuz deb atalgan, u “daryo” demakdir(4), Qashqa – ola chalpoq (qurub qolgani uchun) holiga kelgani uchun Qashqadaryo nomini olgan(5), suvi qizil qumlarni yuvib o`tgani uchun Surxondaryo, rangidan kelib chiqib Qoradaryo, sovuqlikka nisbat berib Muzbuloq, qo`riqlanadigan bo`lgani uchun Mo`llabuloq, suvi kam bo`lgani uchun Tomchibuloq, suvi sho`r bo`lgani uchun Sho`rbuloq, sizib chiqqani uchun Oqbuloq deb izohlaydi.

Bunday izohlashda o`qituvchi ham ishtirok etishi mumkin. Chunki keltirilgn hamma misollar etimologiyasini o`quvchilar bilmasliklari mumkin. Bunday izohlash orqali, birinchidan, o`quvchilarning fikrlash doirasi kengayadi, ikkinchidan, fanlararo integratsiya o`rnatiladi.

Har bir so`zga berilgan izoh uning ma`no qirralarini anglab olish imkoniyatini yaratadi va bu so`zga aloqador so`zlarning g`oyaviy (ideografik), ongda hosil bo`ladigan mikromaydoni shakllanadi.

Demak, ona tili fanida mavhum tushunchalar, ta`rif va qoidalar juda ko`p.O`quvchi har bir til hodisasini mustaqil o`rganmasa, bu hodisalar ustida mustaqil ijodiy ish bajarmasa, fikrlash, kuzatish, qiyoslash, taqqoslash, guruhlash,

umumlashtirish kabi aqliy faoliyat bilan shugʻullanmasa, til hodisalarining mohiyatini anglay olmaydi va ularni puxta oʻzlashtira olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Aydar – ustida tosh parchalari uyulib qolgan qir, tepa, doʻnglar, yaʼni tosh kokilli doʻnglar. S.Qorayev, P.Gʻulomov, R Rahimbekov. Geografik terminlar va tushunchalar izohli lugʻati. Toshkent, 1979, 10-bet.

2. Z. Doʻsimov, X Egamov. Joy nomlarining qisqacha izohli lugʻati, Toshkent, 1977, 72-bet.

3. S. Qorayev, P. Gʻulomov, R. Rahimbekov. Geografik terminlar va tushunchalar izohli lugʻati. Toshkent, 1979,132-bet.

4. S. Qorayev. Geografik nomlar maʼnosini bilasizmi? Toshkent, 1970, 12-13-bet.

5. Z. Doʻsimov, X Egamov. Joy nomlarining qisqacha izohli lugʻati, Toshkent, 1977, 153-bet